

МОВОЗНАВСТВО

Володимир ПЛЕЦЬКИЙ

Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка
УДК 811.161.2'34:81–05

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/vpl.2025.77.14002>

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ФОНОЛОГІЇ В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ПЕТРА КОСТРУБИ ТА ІВАНА КОВАЛИКА

Резюме. У статті порівняно фонологічні концепції двох львівських учених – Петра Коструби й Івана Ковалика, виявлено спільне й відмінне в підходах обох дослідників до системи приголосних і голосних фонем сучасної української літературної мови. За спільного для обох дослідників вихідного положення про те, що окремими фонемами можуть бути ті звукотипи, які розрізняють значення слів в однаковому звуковому оточенні й зазвичай можуть перебувати в трьох основних із фонологічного погляду позиціях у слові: на його початку, у середині і в кінці. П. Коструба пропонує брати до уваги тільки основні форми питомих слів, зважаючи на місце звука в слові, а також функції тих звуків, які є репрезентантами окремих фонем. У дискусії з різними фонологами вчений доводить, що довгі приголосні не є окремими фонемами, бо існують на стику фонем із двома, а не однією фонемою. Довгі приголосні звуки не на стику морфем – це вияви двох коротких фонем, бо виконують таку саму функцію, як дві різні фонемні. І. Ковалик вважає за необхідне брати до уваги всі форми слів, у тому числі й позичених, а не, як це радить робити П. Коструба, тільки початкові форми, і наводить численні форми, де довгі приголосні розрізняють значення лексем. Тому І. Ковалик визнає наявність в українській мові деяких довгих приголосних фонем, наводить приклади фонологічних протиставлень фонем /и/ та інших голосних і в середині слів, і на їх початку. Звідси і неоднакова кількість фонем у обох учених, і визнання фонемності деяких довгих приголосних у концепції І. Ковалика та їх відсутність у фонологічних студіях П. Коструби. Окрему увагу в статті звернено на мовні та позамовні чинники як причини відмови низки українських учених від фонемного статусу **и**. Обидва вчені визнають окремішність фонем /и/ та погоджуються з можливістю твердої вимови деяких приголосних перед **і**. Однак повернення до активного вжитку цієї специфічної української орфоепічної норми і досі залишається відкритим.

Ключові слова: фонологічна концепція, фонемний статус, приголосна фонема, довга приголосна фонема, критерій виокремлення фонем.

DEBATABLE ISSUES OF UKRAINIAN PHONOLOGY IN THE SCIENTIFIC WORKS OF PETRO KOSTRUBA AND IVAN KOVALYK

Abstract. The author of the article compares the phonological concepts of two Lviv scholars, Petro Kostruba and Ivan Kovalyk, revealing both similarities and differences in their approaches to the system of consonant and vowel phonemes in modern Ukrainian. Both researchers share the fundamental view that distinct phonemes are sound types that differentiate word meanings within the same sound environment and typically occupy three primary phonological positions in a word: the beginning, middle, and end. P. Kostruba argues for considering only the basic forms of word meanings, focusing on the position of sounds within the word and the functions of sounds representing individual phonemes. In discussions with various phonologists, he demonstrates that long consonants are not separate phonemes; rather, they exist at the junction of two phonemes, functioning as two distinct sounds rather than one. Long consonant sounds that occur not at morpheme boundaries are manifestations of two short phonemes, performing the same function as two different phonemes. Conversely, I. Kovalyk believes it is essential to consider all forms of words, including loanwords, rather than limiting analysis to the basic forms as suggested by P. Kostruba. He provides numerous examples where long consonants differentiate the meanings of lexemes, thereby acknowledging the presence of long consonant phonemes in Ukrainian. Kovalyk also cites phonological oppositions involving the phoneme /и/ and other vowels in both the middle and beginning of words. This leads to a discrepancy in the number of phonemes recognized by each scholar, with Kovalyk accepting some long consonant phonemes while Kostruba does not. The author of the article also highlights linguistic and extra-linguistic factors that contribute to the reluctance of some Ukrainian scholars to abandon the phonemic status of /и/. Both scholars agree on the distinctness of the phoneme /и/ and acknowledge the potential for hard pronunciation of certain consonants before /и/. However, the question of reintegrating this specific Ukrainian orthoepic norm remains unresolved.

Keywords: phonological concept, phonemic status, consonant phoneme, long consonant phoneme, criterion for phoneme distinction.

Погляди різних українських учених на те чи інше окреме звукове явище фонологи неодноразово порівнювали в різних спеціальних студіях, особливо це стосується наукових розвідок про системи голосних і приголосних фонем сучасної української літературної мови. Водночас у поле зору дослідників значно рідше потрапляли фонологічні концепції різних учених, хоч порівняння підстав для виокремлення фонем, сполучуваності окремих звукотипів і, особливо, зіставлення систем голосних і приголосних фонем дослідники звукового ладу української мови робили досить часто. Власне фонологічні концепції об'єктом спеціальних студій ставали значно рідше. Так, фонологічну концепцію Петра Коструби проаналізовано в статті Богдана Ключковського¹. Окрему розвідку присвячено фонологічним студіям Івана Ковалика². У цій статті пробуємо порівняти фонологічні концепції П. Коструби і І. Ковалика, які в поглядах на способи виявлення фонем і процедури їх виокремлення були раз у раз опонентами, хоч низку років обидва працювали разом

¹ Б. Ключковський, *Фонологічна концепція Петра Коструби*, [в:] Українська філологія: досягнення, перспективи. До 145-річчя заснування кафедри української філології у Львівському університеті, Львів, 1994, с. 139–145.

² В. Пілецький, *Дискусійні питання української фонології в працях Івана Ковалика*, «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», Львів, 2017, вип. 64, ч. 1, с. 232–238.

на тій же кафедрі української мови Львівського державного університету імені Івана Франка.

Аналіз системи приголосних фонем сучасної української літературної мови П. Коструба розпочинає зі твердження про те, що в працях повоєнних років минулого століття фонологи розходилися в думках щодо кількості приголосних і нараховували різну кількість приголосних фонем, зокрема: Г. Шило – 45 (коротких твердих 22, м'яких 19, довгих твердих 2, м'яких теж 2); І. Сунцова – 41 (коротких твердих також 22, м'яких 10, довгих – лише м'яких – 9); Л. Москаленко – 42 (коротких твердих 22, м'яких 10, довгих м'яких 10); М. Наконечний – 44 (коротких твердих 22, м'яких 10, довгих твердих 2, м'яких 10); Л. Прокопова – 41 (коротких твердих 21, м'яких 10, довгих твердих 2, м'яких 8); Г. Міжевська – 52 (коротких твердих 22, м'яких 19, довгих твердих 1, м'яких 10). Розходження у визначенні кількості приголосних фонем, на думку вченого, «викликали різниці в поглядах на фонематичність чи нефонематичність м'яких губних, т. зв. шиплячих, задньоязикових та [г'], а також щодо того, скільки і які подовжені приголосні слід уважати самостійними фонемами сучасної української літературної мови»¹.

Г. Шило та Г. Міжевська розглядають м'які глухі приголосні як окремі фонемні, тому Г. Шило серед 19 м'яких фонем розглядає і 5 напівпом'якшених губних: [п'], [б'], [м'], [в'], [ф'], проте не наводить аргументів на користь їх фонематичності. Пари *бий – бій*, *світ – світ*, на думку П. Коструби, різняться не приголосними, а голосними *и* та *і*, а в другій парі ще й приголосними перед *в'* ([с]–[с']). Відмова Г. Шила визнавати окремими фонемами напівпом'якшені задньоязикові [g'], [k'], [x'] та горлового [г'] і вважати їх тільки відтінками відповідних твердих фонем теж зумовлена сполучуваністю названих звуків тільки з *і*, тоді як напівпом'якшені губні можуть бути перед іншими голосними й м'якими приголосними. Напівпом'якшені *п', б', м', ф', в', ч', ж', ш'* бувають здебільшого перед *і*². Якщо сполучуваність пом'якшених [в'] і [м'] з іншими, як *і*, голосними можна довести прикладами на взірць *свято, дзвякати, тьмяний*, то три інші напівпом'якшені губні [б'], [п'], [ф'] в непозичених словах з голосними, крім *і*, не сполучаються. До того ж всі п'ять напівпом'якшених губних відсутні в українській мові перед м'якими приголосними, а навпаки, можуть бути тільки після них: [с'в'іт], [ч'в'іх].

П. Коструба також вказує на непослідовність Г. Шила у потрактуванні фонемного статусу напівпом'якшених губних, шиплячих, задньоязикових і горлового приголосного. Напівпом'якшені губні та шиплячі в концепції Г. Шила є окремими фонемами, а задньоязикові і горловий звук – ні, хоча всі чотири різновиди приголосних переважно виступають в позиції перед *і*³. Пом'якшений [в'] у словах *цвях*,

¹ П. П. Коструба, *Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови*, [у:] Питання українського мовознавства, Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1962, кн. 5, с. 112–113.

² Г. Ф. Шило, *Палатограми українських звуків і система фонем української мови*, [у:] Питання слов'янського мовознавства, Львів, 1948, кн. 1, с. 230.

³ П. П. Коструба, *Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови*, с. 113.

свято не є окремою фонемою, бо вимова [с'вйато], [ц'вйах] або [с'вато], [ц'вах] не викликає зміни значень слів. Це стосується й інших напівпом'якшених, у тому числі губних [б'] , [п'] , [м'] , [ф'] , шиплячих, задньоязикових і горлового, адже не існує протиставлень [п] – [п'] , [ш] – [ш'] , [к] – [к'] , [г] – [г'] і под. П. Коструба покликається на давнішу працю Є. Тимченка, де автор доводить, що в деяких сусідніх слов'янських мовах напівпом'якшені губні є окремими фонемами, бо, окрім *і*, можуть сполучатися з голосними *а*, *о*, *у* та розрізняти значення слів. Тимчасом в українській мові, уживаючись переважно перед *і*, напівпом'якшені губні як окремі фонemi в свідомості не виділяються. Це ж стосується і відповідних задньоязикових та горлового звука, і тільки в діалектах і не перед *і* ще існують напівпом'якшені короткі шиплячі *дівця*, *лошя* і под.¹

Про концепію А. Москаленка П. Коструба каже, що той висловлюється не зовсім ясно, коли твердить, що в українській мові губні м'які фонemi трапляються переважно перед *і*, а в деяких питомих та іншомовних словах перед іншими голосними: *цвях*, *Мюнхен*, *бюро*, *юре*. Із того, що А. Москаленко подає [в'] без дужок, а інші губні в дужках, учений робить висновок, що той самостійною вважає тільки фонему [в']. Неподовжені м'які шиплячі і задньоязикові в працях А. Москаленка відсутні².

Із наведених у статті П. Коструби цитат І. Міжевської випливає, що задньоязикові приголосні [г], [к], [х] та шиплячі [ж], [ч], [ш] в українській мові м'які тільки перед *і*, губні тверді в усіх позиціях, у тому числі й перед голосними, а тверда дзвінка афrikата [з] не має м'якого відповідника. Із уваги на сказане вище П. Коструба зазначає, що положення авторки заперечують фонематичність в українській мові губних, задньоязикових і неподовжених м'яких шиплячих³.

На противагу Л. Прокоповій, яка, через слабе протиставлення [g] решті фонем української мови, а також на можливість його заміни звуком [г] у вимові частини українців, не вважає цей звук виявом окремої фонemi⁴. Однак П. Коструба підкреслює, що через наявність у мові протиставлень /*gratul* – /*gratul* – /*bratul* – /*dratul*, /*gul'il* – /*kul'il* – /*dul'il* – /*l'ul'il*, /*gn'iml* – /*gn'iml* та ін. авторка погоджується з висновком про те, що на сучасному етапі розвитку української мови мусимо визнати [g] самостійною фонемою. Окремими фонемами, хоч і ще з меншими, ніж [g], навантаженнями, можуть, на думку дослідниці, бути довгі тверді приголосні [н:], [с:] та інші⁵.

¹ Ю. Шевельов, *У довгій черзі: проблеми реабілітацій*. Виступ на I конгресі Міжнародної Асоціації українців у Києві 27 серпня 1990, «Сучасність», 1990, ч. 12 (356), с. 62–63.

² П. П. Коструба, *Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови*, с. 114.

³ Там само.

⁴ Л. І. Прокопова, *Приголосні фонemi сучасної української літературної мови: експериментально-фонетичне дослідження*, Київ: вид-во Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка, 1958, вип. 2.

⁵ П. П. Коструба, *Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови*, с. 114.

Фонологи-сучасники П. Коструби найбільше розходяться в поглядах на фонематичність довгих звуків (у Г. Шила їх 6, І. Сунцової – 9, А. Москаленка – 10, Л. Прокопової – 10, Г. Міжевської – 11, М. Наконечного – 12) та їхній акустичний характер: М. Наконечний каже, що довгі приголосні за своїм характером подвійні, а Л. Прокопова з цим категорично не погоджується¹. Від активної наукової діяльності П. Коструби аж до сьогодні питання про фонематичність довгих приголосних залишається відкритим.

Точкою відліку, яку фактично постулювали названі вище фонологи, виступає розрізнення подвоєння і подовження. Подовження, що репрезентує одну фонему, існує не на межі між морфемами, а подвоєння, навпаки, маємо на стику між ними або між словами, тобто між префіксом і коренем, прийменником і коренем і т. д. (М. Жовтобрюх називає морфему *морфологічні частини слова*, але такий термін сьогоднішні дослідники значущих частин слова не використовують насамперед через розмежування морфеміки і морфології). Тому в досліджуваній період нараховують в сучасній українській літературній мові 8 – 12 довгих приголосних фонем, у тому числі дві тверді – [н:] і [с:]².

У курсі лекцій із фонетики для студентів філологічного факультету П. Коструба виділяє три різновиди довгих приголосних звуків³. Перші вимовляємо там, де на межі між морфемами або між службовими і самостійними частинами мови, іноді двома самостійними частинами мови збігаються два однакових приголосних: *оббити, віддати, роззутти, як коли, хоч часом, дам матері, він не п'є* і под. Тут вимовляємо не два однакові приголосні звуки, а один довгий: [б:], [д:], [з:], [к:], [ч:], [м:], [н:]. Другі pojawiaються в мові там, де збігаються два подібні, але неоднакові звуки: *зсипати, зшити, дивився* і под. ([з] – [с], [з] – [ш], [ш] – [с']). Унаслідок уподібнення виникають два однакові приголосні, які потім зливаються в один довгий: [сси'пати^е] – [с:и'пати^е], [иши'ти^е] – [и:и'ти^е], [ди'ви^ес'с'а] – [ди'ви^ес':а]. Третю групу складають слова, у яких у сучасній українській мові межі між морфемами не відчуваємо: *життя, безлюддя, питання, зілля, сіллю, піччю* та ін. На письмі маємо дві однакові букви, а у вимові – довгий приголосний звук: [жи^ет':а], [бе^езл'юд':а], [ти^ета'ч':а], [з'іл':а], [с'іл':у], [п'іч':у].

Переважно в такому довгому приголосному реалізуються дві фонemi: у словах *оббити, віддати, роззутти* і под. – остання фонема префікса й перша кореня, у сполученнях *як коли, хоч часом, дам матері* – остання фонема першого та початкова фонема другого слова⁴. У словах *життя, знання, зілля* і под., а також формах *ніччю, сіллю, розкішию* і т. д. межі між морфемами не відчуваємо, тому довгі приголосні входять до однієї морфemi. Через це, на думку П. Коструби, українські мовознавці вважають їх окремими довгими фонемами. При цьому дослідник

¹ Там само, с. 114–115.

² Там само, с. 115.

³ П. П. Коструба, *Фонетика сучасної української літературної мови*. Курс лекцій для студентів філологічного факультету, Львів, 1963, част. перша, с. 74–76.

⁴ Там само, с. 76.

підкреслює, що за основу тут беруть таку засаду: «коли якийсь довгий приголосний, наприклад [з:], [б:], [в:], [к:], виступає виключно на межі слів або морфем, а в інших позиціях не зустрічається, то він не є самостійною фонемою, лише звуковою реалізацією двох фонем; а коли інший довгий приголосний вимовляється також у тих позиціях, де в сучасній українській мові виразно не відчувається межа слів або морфем, то його слід уважати окремою фонемою»¹. Перші довгі приголосні вважають такими, що виникли внаслідок «збігу», а другі – «подовження». Останній термін не відповідає критерію науковості, бо історично тут маємо повну прогресивну асиміляцію звука [й] до попереднього м'якого або пом'якшеного приголосного, а не подовження того самого звука.

Конкретне застосування цього принципу, тобто відповіді на питання, скільки довгих приголосних фонем у сучасній українській літературній мові, у різних фонологів не однакові. М. Наконечний, до прикладу, нараховує 10 довгих м'яких приголосних фонем: [т':], [д':], [з':], [с':], [л':], [н':], [ц':], [ш':], [ж':], [ч':]². Ученого підтримала низка українських фонологів, але чимало з їхніх колег висловило інші думки. Так, А. Москаленко не вважає фонемами довгі тверді [с:] і [н:], Л. Прокопова усуває з переліку довгих фонем [ж':] і [ц':]. І. Сунцова твердить, що безсумнівних довгих приголосних фонем в українській мові 9: [т':], [д':], [с':], [з':], [н':], [л':], [ш':], [ж':], [ч':], а Г. Шило нараховує тільки 4 довгі приголосні фонemi: [н:], [с:], [д':], [л':]³.

П. Коструба виходить із того, що для виявлення в мові окремої фонemi треба визначити її необхідні ознаки. До них, на думку вченого, належать: 1) здатність протиставлятися іншими звуками у рядах або парах слів так, щоб заміни одної фонemi іншою змінювалося або знищувалося значення слова; 2) незалежність від фонетичного оточення, тобто від сусідніх звуків; 3) незалежність від позиції в слові, тобто здатність виступати в усіх позиціях (на початку й у кінці слова, між голосними, перед іншими приголосними й після них). Фонема також мусить бути найменшою, далі не подільною на менші частини мовною одиницею⁴.

Той факт, що кожен довгий приголосний артикуляційно єдиний, не може бути переконливим аргументом на користь його фонематичності. За повільної вимови довгий приголосний розділяється на два однакові короткі, функційно подібні до сполук різних приголосних, а межа фонетичного складу припадає на середину довгого звука. Отже, довгі приголосні не найменші одиниці мови, бо їх можна ще ділити⁵. А якщо їх можна далі ділити, то тоді це вже не одна, а сполука двох одиниць⁶.

¹ Там само.

² Там само, с. 77.

³ Там само, с. 78.

⁴ Там само, с. 77–78.

⁵ Там само, с. 79.

⁶ П. П. Коструба, *Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови*, с. 116.

П. Коструба також спростовує твердження окремих учених про те, що доказом наявності в українській мові довгих фонем слугують пари *причина – причинна, відміна – відмінна, пана – панна, родина – родинна, картина – картинна*, де в другому слові чи формі дві однакові короткі приголосні фонемі містяться між морфемами – префіксом і коренем, коренем і суфіксом. У довгому звуці тут збігаються вияви двох однакових коротких фонем, а не однієї довгої. Для доказу фонематичності довгого *н* залишається тільки пара *догани – до Ганни*, у якій перший іменник вжито в родовому однини, а другий має таку ж відмінкову форму та ще й з прийменником.

Наявність довгих звуків ще не є доказом функціонування в мові довгих приголосних фонем, де з функційного погляду маємо збіг двох однакових коротких приголосних фонем між префіксом і коренем (*віддати, оббити, роззутти, зсипати, зшити*) і коренем та суфіксом (*сінник, осінній*). І ніхто з учених не твердить, що тут наявні довгі приголосні фонемі [д:], [б:], [з:] і т. д.

Більшість фонологів, підкреслює П. Коструба, неодностайна в тому, які саме подовжені приголосні в сучасній українській літературній мові треба вважати окремими фонемами: Г. Шило нараховує їх 4 (/н:/, /с:/, /д'/, /л'/), М. Наконечний 12 (2 тверді і 10 м'яких), І. Сунцова 9 (без /н:/, /с:/, /ц'/), А. Москаленко 10 (без твердих), Л. Прокопова – 10 (з твердими /н:/ і /с:/, але без /ц'/ і /ж'/)¹.

В українській мові завдяки асиміляції внаслідок зникнення *єра* форм із довгими м'якими приголосними не на межі між морфемами на вірєць *життя, суддя, сіллю* значно більше, ніж в інших слов'янських мовах, а цей факт, на думку П. Коструби, не може бути аргументом проти основного правила, що фонемою можна вважати лише найкоротшу, тобто далі вже неподільну звукову мовну одиницю².

Як уже було сказано, П. Коструба вважає, що за умови сповільненої вимови в довгих приголосних вичленовують дві, а не одну, вершини, тому вони подільні на два короткі звуки. Він наголошує, що значна частина учених з різних країн не визнає довгих приголосних фонем насамперед через їхню акустичну розчленованість: «...У сучасному мовознавстві щораз більше закріплюється погляд, що одною фонемою можна вважати лише неподільну з фонологічної точки зору одиницю... На нашу думку, це ще в більшій мірі стосується до подовжених приголосних, які легко розділяються на два однакові елементи»³. Звідси випливає таке категоричне твердження: «...Ми думаємо, що нема підстав уважати подовжені приголосні окремими фонемами української мови»⁴.

Учений радить звернути увагу ще й на таке. Коли ми вважаємо довгий звук, до прикладу [с:], довгою фонемою, то не можемо знайти протиставлення у формі *ссати*, тобто опозиції основній формі цього слова. Якщо ж погодимося, що тут

¹ Там само, с. 117.

² Там само, с. 118–119.

³ Там само, с. 120.

⁴ Там само, с. 116.

наявні дві однакові фонемі, тоді легко виявляємо низку протиставлень: *ссати* – *спати* – *стати* – *слати*. Окрім того, П. Коструба пропонує розглянути ще три такі моменти: «1) що кожний довгий приголосний сучасної української мови утворився з двох однакових в результаті різних процесів словотворчих (словоскладання, префіксація, суфіксація) або фонетичних (зникання єрів, випад та асиміляція приголосних; 2) що подовжені приголосні виконують таку саму морфологічну функцію, як два різні приголосні в аналогічній позиції (пор. *віддати* – *відбити*; *сонний* – *трудний*, *осінній* – *всесвітній*; *сіллю* – *кров'ю*; *Залисся* – *Загір'я*); 3) що українській мові... не властива категорія довгих приголосних у протиставленні коротким не на стику морфем, ми не бачимо підстав для виділення довгих приголосних як окремих фонем сучасної української літературної мови. З фонологічного погляду їх слід розглядати як подвоєння або збіг двох нормально коротких приголосних»¹.

В іншому місці дослідник пропонує з фонологічного погляду висунути такі 5 аргументів проти довгих приголосних фонем в українській літературній мові².

«1. Українські довгі приголосні дуже обмежені в можливостях позиційного чергування. З п'ятьох основних позицій, а саме: 1) на початку слова, 2) у кінці слова, 3) між голосними, 4) перед іншим приголосним, 5) після іншого приголосного – довгі приголосні в українській мові, як правило, залишаються тільки в інтеркокальній позиції... Після приголосних, перед іншим приголосним і в кінці слова вони взагалі не можуть виступати, а на початку зустрічаються лише [с:] і [л':], причому кожен із них, якщо не рахувати похідних слів і форм, тільки в одному слові: [с:у'] і [л':у']».

2. Не менш обмежені українські довгі приголосні в можливості протиставлення їх відповідними короткими. На такі протиставлення наші автори наводять дуже невелику кількість, а й із них частина досить сумнівна.

3. Довгі приголосні в українській мові виконують таку саму морфологічну функцію, як два різні приголосні в аналогічній позиції (пор. *ві[д:а]ти* – *ві[дб]ити*, *со[н:]ий* – *тру[дн]ий*, *осі[н':]й* – *всесві[т'н']й*, *сі[л':]у* – *кро[в]ю*, *Зали[с':]а* – *Загі[р]я* і под.).

4. Кожний довгий приголосний (сучасної української мови утворився з обох однакових приголосних, які зіткнулися внаслідок різних процесів словотворчих (словоскладання, префіксація, суфіксація) або фонетичних (зникання єрів, випад та асиміляція приголосних).

5. Українській мові, подібно як і російській і іншим слов'янським, узагалі не властива категорія довгих приголосних у протиставленні коротким не на межі морфем»³.

Перші чотири аргументи можна вважати прийнятними, а п'ятий потребує уточнення, бо деякі мінімальні пари з протиставленнями коротких і довгих

¹ Там само, с. 120.

² П. П. Коструба, *Фонетика сучасної української літературної мови*, с. 79–81.

³ Там само, с. 79–80.

приголосних не на межі морфем в сучасній українській літературній мові таки існують, пор.: *лють* – *лють*, *віла* – *вілла*, *сало* – *ссало*, *догани* – *до Ганни*, *міра* – *мірра* і под.

Зваживши на всю сукупність аргументів за довгі приголосні і проти них, П. Коструба приходиться до висновку, «що достатніх підстав для виділення довгих приголосних як окремих фонем сучасної української мови немає. З фонологічного погляду кожний довгий приголосний слід розглядати як реалізацію двох фонем»¹. З урахуванням викладених вище міркувань учений виділяє в українській мові 32 короткі приголосні фонем, серед них 22 твердих: /п/, /б/, /м/, /в/, /ф/, /т/, /д/, /с/, /з/, /ц/, /з/, /л/, /н/, /ш/, /ж/, /ч/, /ж/, /р/, /к/, /г/, /х/, /г/ і 10 м'яких: /т'/, /д'/, /с'/, /з'/, /ц'/, /з'/, /л'/, /н'/, /р'/, /ж'/². Саме ці приголосні фонем та їх звукові вияви П. Коструба спочатку проаналізував у курсі лекцій з фонетики сучасної літературної мови для студентів філологічного факультету³, а потім у першій книзі п'ятитомової колективної монографії про сучасну українську літературну мову⁴.

Погляди І. Ковалика на фонологічну систему сучасної української літературної мови найбільш повно викладено в статті, присвяченій довгим приголосним фонемам, де дослідник дискутує з П. Кострубою про межі застосування принципу мінімальної пари у визначенні фонемного статусу звука (див. уточнення, бо протиставлення довгих – коротких не на межі між морфемами, хоч у невеликій кількості протиставлень, але є 2)⁵.

В українському мовознавстві, як слушно зауважує І. Ковалик, спірним питанням є визначення кількості фонем в сучасній літературній мові. Загальна кількість елементів фонемної системи залежить від того, скільки фонем нараховується в мікросистемах вокалем і консонантем. Українська мова належить до консонантних фонемних структурних типів.

Серед українських фонологів ще й до сьогодні спостерігаємо певні розходження щодо визначення кількості голосних і приголосних фонем сучасної літературної мови. У складі голосних більшість учених нараховує всього 6 фонем: *а, о, у, е, и, і*. Складніше, на думку І. Ковалика, встановити кількість приголосних фонем. Проаналізувавши різні погляди на цю проблему, учений робить висновок про те, що є група фонологів, яка визнає наявність довгих приголосних фонем у сучасній літературній мові, називаючи при цьому різну їх кількість (від 4 до 12), а є вчені, які взагалі не визнають пар довгих і коротких приголосних фонем. З останніми, передусім з П. Кострубою, і веде полеміку І. Ковалик.

¹ Там само, с. 80–81.

² П. П. Коструба, *Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови*, с. 120.

³ П. П. Коструба, *Фонетика сучасної української літературної мови*, с. 48–74.

⁴ *Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика* / за заг. ред. І. К. Білодіда, Київ: Наук. думка, 1969, с. 245–258.

⁵ І. І. Ковалик, *Про довгі приголосні фонем в сучасній українській літературній мові*, «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», Львів, 1973, вип. 8, с. 3–12.

І. Ковалик вважає, що довгі приголосні фонемні справді обмежені в позиціях свого існування, проте фонемна структура лексемного складу сучасної української літературної мови дає підстави вважати, що довгі приголосні фонемні трапляються на початку слів: *л':ати, с:ати*, в середині слів після голосних: *виссати, діссати, доссати, відіссати, нассати, недоссати, обіссати, перессати, підіссати, поссати, приссати, попіссати, увіссати, виляти, віділляти, долляти, залляти, наділляти, обілляти, перелляти, полляти, пролляти, розілляти, уллятися, увіллятися* (пор. ще всю систему форм цих дієслів), а також у кінці слів: *бонн* – род. мн. від *бонна* (пор. *бон*, род. одн. *бона*), *булла* – род. мн. *булл* (пор. *була* – мин. час. від *бути*), *вілл* – род. мн. від *вілла* (пор. *віл*, род. одн. *вола*), *донна* – род. мн. *донн* (пор. *дона*, род. одн. від *дон*), *тонна* – род. мн. *тонн* (пор. *тона*, род. одн. від *тон*) тощо.

На думку І. Ковалика, не витримує наукової критики і правило про те, що фонемою можна вважати лише найкоротшу, далі вже неподільну фонетичну одиницю мови, бо це, наприклад, не стосується характеристики африкат, у яких зливаються два звуки, дві найкоротші звукові одиниці.

Учений, усупереч трактуванню П. Коструби, зауважує, що потрібно з'ясувати, чи можна звужувати можливість протиставлень так званих основних форм, наприклад, тільки неозначеної форми дієслова *ссати*. Лексему ж становлять усі словоформи, і всі вони, без винятку, рівноправні і рівновартісні. Тому їх усіх треба використовувати в протиставленнях при вирішуванні самостійності чи несамоствійності фонем. Коли так розуміти правило про протиставлення всіх форм одного слова з різними формами інших слів, то тоді без спеціальних труднощів знайдемо протиставлення форм: *ссе* (3 ос. одн. теп. часу) – *се* (наз. одн. займенника); *ссала* (мин. час. жін. рід) – *сала* (род. одн. від іменника *сало*); *ссало* (мин. час. одн. сер. роду) – *сало* (наз. одн. або знах. одн. імен.), *ссучий, -а, -е* (наз. одн. дієприкметника) – *сучий, -а, -е* (наз. одн. прикметника), у яких маємо протиставлення довгої /с:/ і короткої /с/ фонем. Можна ще порівняти *ллють* (3 ос. мн. теп. часу) і *луть* (наз. одн. іменника), *ляв* – *лав* (род. мн. іменника *лава*). У наведених парах словоформ, вважає І. Ковалик, виявляється самостійність довгих фонем /с/ і /л':/ у протиставленні із короткими /с/ і /л/.

У зв'язку зі сказаним вище І. Ковалик приходиться до такого висновку: «Беручи до уваги лексемний матеріал сучасної української літературної мови, власні українські слова та слова іншомовного походження з інтернаціоналізмами включно (а треба визнати, що систему лексики української мови утворюють і власні, і запозичені слова), в яких трапляються безсумнівні опозиції довгих і недовгих (нормальних чи коротких) приголосних фонем (*с:*) – (*с*), (*н:*) – (*н*), (*л:*) – (*л*). Ми повинні визнати, що в системі консонантем сучасної української літературної мови маємо щонайменше три довгі приголосні фонемні: (*с:*), (*л':*), (*н:*). Якщо вважати реальними мовними фактами ці довгі фонемні, то в цілому в сучасній українській літературній мові нараховується 35 консонантем та 6 вокалем – всього 41

фонема»¹.

Можливе, однак, інакше потрактування деяких названих вище опозицій. У парі на взірць *ссало – сало* два однакові звуки виконують таку саму функцію розрізнення семантики слів, як два різні в парі *ссало – спало*. Тому їх слід вважати звуковими виявами двох однакових фонем звичайної довготи, а не алофоном однієї довгої. А це вже аргумент на користь теорії П. Коструби про відсутність довгих приголосних фонем у сучасній українській літературній мові.

Серед українських фонологів ще й до сьогодні спостерігаємо певні розходження щодо визначення кількості голосних фонем сучасної літературної мови. У складі голосних більшість учених, і серед них П. Коструба та І. Ковалик, нараховує всього 6 фонем: *а, о, у, е, и, і*. Обидва вчені визнають фонемний статус обох: як *і*, так і *и*. Деякі дослідники говорять про 5 фонем, кваліфікуючи звук *и* варіантом фонемі *і*. Останнє твердження має глибоко закорінену історію, яку Ю. Шевельов у статті «Так нас навчали правильних проізношень» наводить як приклад прихованої русифікації української літературної мови на фонетичному рівні. Ю. Шевельов підтримує тверду вимову приголосних перед *і*, бо від цього безпосередньо залежить фонемний статус *і* та *и*. Учений гостро критикує редакторів першого тому монографії «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» за усунення такої норми, бо це веде до руйнування фонемної системи української мови: «Питання русифікації української мови не підлягають прилюдній дискусії. Це, власне, характеристичне, що заходів у цьому напрямі вживається потай... Так потрактовано в курсі “Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика” (Інститут мовознавства, Київ, 1969) проблему пом’якшення приголосних перед *і*... За ортоепічними нормами української літературної мови, сформульованими в 20-х роках у працях Олекси Синявського, приголосні у вимові пом’якшуються перед *і*, за винятком *т, д, л, н*, що стоять перед *і*, яке походить з *о*, а також перед *і* в закінченнях називного відмінка множини. Отже, для прикладу, в словах *тінь, ліс, дід* вимовляємо *ть, ль, дь*, а в словах *тік : току, дій : дою, ніс : носа, ясні, горді* приголосні *т, д, л, н* не м’якшаться. Це розрізнення твердоти – м’якоти відрізняє українську мову від російської, де приголосні м’якшаться перед *і* (в російському письмі *и*) автоматично. Унаслідок цього в російській мові вибір *і* чи *и* (в російському письмі *и, ы*) цілком залежить від попереднього приголосного, і ці два звуки становлять варіанти однієї фонемі. В українській мові *і* та *и* виступають як дві фонемі, [і це – В. П.] важлива своєрідність української системи голосних. У новому підручнику фонетики, укладеному Інститутом мовознавства, питання твердої вимови перед *і* в літературній мові, як і питання відкинення такої вимови для фонологічної системи української мови, замовчано. Тільки глухо згадано про таку вимову, як, мовляв, діалектну (с. 183, 254), що, мовляв, “зрідка ... трапляється і в деяких носіїв літературного мовлення”. Це тим більше впадає в око, що принаймні два автори розділів у книжці – Петро Коструба й Микола Наконечний досі виступали як визнавці

¹ І. І. Ковалик, *Про довгі приголосні фонемі в сучасній українській літературній мові*, с. 11–12.

розрізнення твердості – м'якості перед **і** і що в інших випадках книга обговорює різні погляди до того чи того питання в дотеперішній літературі, але тут жадних посилань нема. Отже, можна думати, редакція просто тихцем заступила їх на власні. Тверда вимова перед **і** має зникнути з української літературної мови, як давніше в Харкові пам'ятник Блакитному. Фонологічну систему української літературної мови знівельовано з російською, але нишком, нишком, під загальне мовчання»¹.

Ю. Шевельов також вказує на незгоду П. Коструби з редакторами першого тому монографії «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика», які з усіх сил намагалися усунути з української мови тверду вимову деяких приголосних перед **і**. У виступі на I конгресі Міжнародної асоціації україністів у Києві Ю. Шевельов ще раз наголосив на мужньому в 70-і роки минулого століття вчинкові П. Коструби: визнавати не тільки м'яку і пом'якшену, але й тверду вимову деяких приголосних перед **і**, бо ігнорувати тверду вимову означає нівелювати фонемність **и** і наближати українську вимовну норму до російської: «Приклади (русифікації. – В. П.) з словами найнаочніші, але подібні явища відбувалися на всіх рівнях мови. Ось приклад з фонетики. У жовтні 1969 року я одержав лист від Петра Коструби зі Львова. Коструба, автор розділу про українську фонологію в п'ятитомовому курсі “Сучасна українська літературна мова”, писав про вимову зубних перед **і**, яке походить з **о**, що вона може бути трьох типів – тверда, напівм'яка або м'яка (*діл, тік* тощо). Коли книга вийшла, здивований, він побачив, що нормою літературної мови є тільки м'яка вимова. Так створено нову ортоепічну норму – зміна, що мала своїм наслідком кардинальну реструктуризацію фонологічної системи української мови. Коструба протестував проти сваволі редактора, але що він міг змінити?»²

Запропоновану в монографії «Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика» м'яку вимову перед **і** замість недавньої твердої підхопили шкільні та вишівські підручники, а також укладачі ортоепічних словників. Наслідком цього стало сьогоднішнє майже поголовне м'якшення приголосних перед **і** будь-якого походження у носіїв українського літературного мовлення всіх трьох поколінь – молодшого, середнього і старшого. І тільки у фахівців тліє надія, що самобутня риса української мови – тверда вимова перед **і** на місці **о** та колишнього прикметникового закінчення **-ыѣ** – з часом відродиться в умовах незалежної України.

Таким чином, визнаючи наявність твердої вимови приголосних перед **і** (*дім, тік, лій, ніс, молоді, ситі, трудні, веселі*), П. Коструба стає на бік тих дослідників фонологічної системи сучасної української літературної мови, які визнають наявність у ній шістьох голосних фонем: /a/, /o/, /y/, /e/, /и/, /i/³. Класифікацію цих

¹ Ю. Шевельов, *Так нас навчали правильних проізношеній*, [у:] Поза книжками і з книжок, Київ: Час, 1998, с. 251–252.

² Ю. Шевельов, *У довгій черзі: проблеми реабілітацій*, с. 75–76.

³ П. П. Коструба, *Фонетика сучасної української літературної мови*, с. 37.

голосних і аналіз їхніх звукових виявів учений спочатку опублікував в курсі лекцій із фонетики для студентів філологічного факультету¹, а потім докладно описав у колективній монографії про українську фонетику².

Роздуми І. Ковалика про співвідношення між звуками **і** та **и** стали логічним продовженням його студій із історії голосних фонем та їхніх диференційних ознак. Проаналізувавши погляди деяких відомих дослідників фонологічних систем різних слов'янських мов, насамперед праці К. Горалека, З. Штібера, К. Дейни та Н. Зволінського, учений дійшов висновку, що в сучасній українській мові **і** та **и** є окремими фонемами не тільки після губних та **р**, а й після задньоязикових та гортанного **г** (пор. пари *кiнь – кинь*, *хiба – хиба*, *зaгiн – загин*) і на початку слів (*iкати – iкання*, *икати – икання*, *акати – акання*, *окати – окання*, *укати – укання*, *екати – екання*). Після передньоязикових приголосних кореляція **і** – **и** виконує розрізняльну функцію разом із твердістю-м'якістю (*д'им – дим*, *с'ік – сик*, *с'ірий – сирий*), як це має місце в таких парах слів: *том – тям*, *тем – тям*, *сім – сам*³.

Висновки та перспективи. Отже, спільною рисою обох львівських учених є визнання того факту, що основним критерієм виокремлювання фонем сучасної української літературної мови є здатність їх головних виявів розрізняти значення слів у тому самому звуковому оточенні. Фундаментальне розходження між обома аналітиками полягає в різних відповідях на питання, які саме слова і форми потрібно брати до уваги: тільки основні форми питомих слів (П. Коструба) чи всі пари, де є протиставлення коротких і довгих приголосних із урахуванням не тільки питомих слів і форм, а й позичених лексем (І. Ковалик). Окрім того, П. Коструба наголошує на функційній подібності пар із двома однаковими, на його думку, приголосними фонемами (*ссало – спало*), чого не бере до уваги І. Ковалик. Звідси і різна кількість приголосних фонем у концепціях обох учених, і наявність деяких довгих приголосних у концепції І. Ковалика та їхня відсутність у фонологічних студіях П. Коструби.

References

- Kliuchkovskiy B., *Fonolohichna kontseptsiia Petra Kostruby*, Ukrayinska filolohiya: dosiahnennia, perspektyvy. Do 145-ricchia zasnuvannia kafedry ukrayinskoyi filolohiyi u Lvivskomu universyteti, Lviv, 1994, s. 139–145 // Ключковський Б., *Фонологічна концепція Петра Коструби*, Українська філологія: досягнення, перспективи. До 145-річчя заснування кафедри української філології у Львівському університеті, Львів, 1994, с. 139–145.
- Kovalyk I. I., *Istorychni zminy dyferentsiinykh oznak systemy holosnykh fonem u davnoruskii i ukrainskii movakh*, „Visnyk Lvivskoho unsversytetu. Seriya filolohichna”, № 1, Lviv, 1963, s. 83–90 // Ковалик І. І., *Історичні зміни диференційних ознак системи голосних фонем у давньоруській і українській мовах*, «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», № 1, Львів, 1963, с. 83–90.

¹ Там само, с. 37–48.

² В. Пілецький, *Дискусійні питання української фонології в працях Івана Ковалика*, с. 242–245.

³ І. І. Ковалик, *Історичні зміни диференційних ознак системи голосних фонем у давньоруській і українській мовах*, «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», № 1, Львів, 1963, с. 88.

- Kovalyk I. I., *Pro dovhі pryholosni fonemy v suchasniі ukrainskiiі literaturniiі movi*, „Visnyk Lvivskoho unversytetu. Seriya filolohichna”, vup. 8, Lviv, 1973, s. 3–12 // Ковалик І. І., *Про довгі приголосні фонемі в сучасній українській літературній мові*, «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», вип. 8, Львів, 1973, с. 3–12.
- Kostruba P. P., *Fonetyka suchasnoyi ukrayinskoyi literaturnoyi movy. Kurs leksii dlia studentiv filolohichnoho fakultetu*, chastyna persha, Lviv, 1963, 100 s. // Коструба П. П., *Фонетика сучасної української літературної мови. Курс лекцій для студентів філологічного факультету*, частина перша, Львів, 1963, 100 с.
- Kostruba P. P., *Pro systemu pryholosnykh fonem suchasnoyi ukrayinskoyi literaturnoyi movy*, [u:] Pytannia ukrayinskoho movoznavstva, kn. 5, Lviv: Vyd-vo Lvivskoho unversytetu, 1962, s. 112–121 // Коструба П. П., *Про систему приголосних фонем сучасної української літературної мови*, [у:] Питання українського мовознавства, кн. 5, Львів: Вид-во Львівського університету, 1962, с. 112–121.
- Piletskyi V., *Dyskusiini pytannia ukrayinskoyi fonolohiyi v pratsiakh Ivana Kovalyka*, „Visnyk Lvivskoho unversytetu. Seriya filolohichna”, vup. 64, chast. 1, Lviv, 2017, s. 232–238 // Пілецький В., *Дискусійні питання української фонології в працях Івана Ковалика*, «Вісник Львівського університету. Серія філологічна», вип. 64, част. 1, Львів, 2017, с. 232–238.
- Prokopova L.I., *Pryholosni fonemy suchasnoyi ukrayinskoyi literaturnoyi movy: eksperymentalno-fonetychne doslidzhennia*, vup. 2, Kyiv: Vyd-vo Kyivskoho unversytetu im. T. Shevchenka, 1958, 111 s. // Прокопова Л.І., *Приголосні фонемі сучасної української літературної мови: експериментально-фонетичне дослідження*, вип. 2, Київ: Вид-во Київського університету ім. Т. Шевченка, 1958, 111 с.
- Shevelov Yu., *Tak nas navchaly pravylnykh proiznoshenii*, [u:] *Poza knyzhkamy i z knyzhok*, Kyiv: Chas, 1998, s. 236–280 // Шевельов Ю., *Так нас навчали правильних проізношень*, [у:] *Поза книжками і з книжок*, Київ: Час, 1998, с. 236–280.
- Shevelov Yu., *U dovhii cherzi: problemy reabilitatsii*. Vystup na I kongresi Mizhnarodnoyi Asotsiatsiyi ukrayinistiv u Kyievi 27 serpnia 1990, „Suchasnist”, 1990, ch. 12 (356), s. 69–79 // Шевельов Ю., *У довгій черзі: проблеми реабілітації*. Виступ на I конгресі Міжнародної Асоціації українців у Києві 27 серпня 1990, «Сучасність», 1990, ч. 12 (356), с. 69–79.
- Suchasna ukrayinska literaturna mova. Vstup. Fonetyka / za zah. red. Bilodida I. K., Rozdil II. Fonolohichna systema ukrayinskoyi literaturnoyi movy*, Kyiv: Nauk. dumka, 1969, s. 218–260 // *Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика / за заг. ред. Білодіда І. К., Розділ II. Фонологічна система української літературної мови*, Київ: Наук. думка, 1969, с. 218–260.
- Shylo H. F., *Palatohramy ukrayinskykh zvukiv i systema fonem ukrayinskoyi movy*, [u:] Pytannia slov'ianskoho movoznavstva, knyha 1, Lviv, 1948, s. 226–231 // Шило Г.Ф., *Палатограми українських звуків і система фонем української мови*, [у:] Питання слов'янського мовознавства, книга 1, Львів, 1948, с. 226–231.

Володимир Пілецький – доцент катедри української мови імені професора Івана Ковалика Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-4051-7348>
Email: vpilecky@ukr.net